

10.30497/IES.2023.242113.2052

Bi-quarterly Journal of Islamic Economics Studies, Vol. 15, No. 1 (Serial 29),
Autumn & Winter 2022-2023, pp. 53-78

Research Paper

Analysis of Economic Sanctity in Jurisprudential and Legal Teachings

Nader Alizadeh*

Asghar Abbasi**

Ali Ghorbani***

Abstract

Economic rent-seeking refers to the benefits and inconvenient incomes arising from monopolies in economic activities, the spread of which to other aspects of social life has given rise to new concepts such as political rent, judicial rent, etc. According to the religious doctrines and legal principles, the acquisition of any wealth and privilege that is due to the abuse of position and as a result of discrimination and conflict of interest, is illegitimate and suretyship. Therefore, the author, through research between the fields of economics law seeks to find the answer to what is the approach of officials and jurisprudential authorities and criminal law in this regard, given the lack of appropriate punishment? The results of this analysis based on descriptive and analytical methods indicate that it is important in the perspective of jurisprudential sources and criminal law when specialization is considered one of the forms of corruption and is based on abuse of position and inappropriate discrimination and rationalism. It has become a punishment in the economic system and deserves punishment. Therefore, in this paper, it is suggested to the officials, while reforming the country's economic system, they must establish comprehensive and efficient regulations to deal with this phenomenon.

Keywords: Rent-seeking, Economic crimes, Jurisprudence, Rent , corruption.

* Ph.D. Student of Criminal Rights and Criminology of Islamic Azad University, Chalous, Iran (Corresponding Author).

Nader.alizadeh.lawyer@gmail.com

** Assistant Professor of Criminal and Criminology, Islamic Azad University, Chalous, Iran.

Drabbasi191@gmail.com

*** Assistant Professor of Criminal and Criminology, Islamic Azad University, Chalous, Iran.
agt1350@gmail.com

Received: 2021/11/08

Accepted: 2022/09/08

تحلیل حرمت ویژه‌خواری اقتصادی در آموزه‌های فقهی و حقوقی

نادر علیزاده*

اصغر عباسی**

علی قربانی***

چکیده

ویژه‌خواری اقتصادی به منافع و درآمدهای بدون تلاش ناشی از انحصار در فعالیت‌های اقتصادی اطلاق می‌شود که اشاعه آن به دیگر وجوه زندگی اجتماعی موجب پیدایش مفاهیم جدید مانند رانت سیاسی، رانت قضایی و... می‌شود. براساس آموزه‌های دینی و اصول حقوقی حاکم، به دست آوردن هرگونه ثروت و امتیازی که بر اثر سوءاستفاده از موقعیت و در نتیجه، تبعیض و تعارض منافع باشد، حرام و موجب ضمان است. نگارنده مقاله با تحقیق میان‌رشته‌ای اقتصاد در پی یافتن این پاسخ است که با توجه به عدم کیفرگذاری مناسب در این باره، رویکرد مسئولان و مراجع فقهی و حقوق کیفری چگونه است؟ نتایج این تحلیل مبتنی بر روش توصیفی و تحلیلی، گویای این مهم است که در منظر منابع فقهی و حقوق کیفری، زمانی که ویژه‌خواری یکی از صور فساد تلقی شود و مبتنی بر سوءاستفاده از مقام و موقعیت و اعمال تبعیض ناروا و رابطه‌گرایی باشد، موجب اخلال در نظام اقتصادی می‌شود و شایسته کیفر است. بنابراین، در این رهگذر به مسئولان پیشنهاد می‌شود ضمن اصلاح نظام اقتصادی کشور، مقررات جامع و کارایی برای مقابله با این پدیده وضع کنند.

واژگان کلیدی: ویژه‌خواری؛ جرائم اقتصادی؛ فقه؛ رانت؛ فساد.

* دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران (نویسنده مسئول).

Nader.alizadeh.lawyer@gmail.com

** استادیار حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.

Drabbasi191@gmail.com

*** استادیار حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، چالوس، ایران.

agt1350@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۱۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۷

مقاله برای اصلاح به مدت ۲۵ روز نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

با توسعه روزافزون فعالیت‌های اقتصادی در عصر حاضر و پیچیده شدن زندگی اجتماعی و میل شهروندان به رقابت در این عرصه، عده‌ای از مسیر درست رقابت خارج شده‌اند و با سوءاستفاده از شرایط و امکاناتی که در اختیار دارند، راه فساد را پیش گرفته‌اند. این افراد به نادرست برای خود امتیاز و سهم ویژه‌ای قائل هستند و این سهم‌خواهی و استفاده از مسیر میان‌بر موجب بروز یکی از مظاهر فساد به نام ویژه‌خواری شده است. امروز ویژه‌خواری و رانت مانند ویروسی مهلک وارد زندگی اقتصادی و اجتماعی مردم شده و صدمات و خسارات جبران‌ناپذیری به زندگی بشر وارد کرده است. ویژه‌خواری با مفهوم رایج امروزی خود پیشینه‌چندانی در ادبیات حقوقی و اقتصادی ندارد، اما از مباحث درجه نخست در زندگی اجتماعی مردم شناخته و روزبه‌روز شدت اعتراض مردم به این پدیده بیشتر می‌شود و افکار عمومی جامعه منتظر مقابله کارآمد حاکمیت و ورود مؤثر نظام فقهی و حقوقی کشور به آن هستند. این در حالی است که نه‌تنها در قوانین موجود، بلکه در منابع فقهی نیز که زیربنای اصلی نظام تقنینی در ایران به شمار می‌رود، این پدیده جرم‌انگاری و کیفرگذاری نشده است. با این حال نباید چنین پنداشت که این خلأ قانونی به دلیل عدم نهی شارع از ماهیت این پدیده، در ذیل عناوین عام و خاص جداگانه دیگری است. بنا بر اصول و قواعد حاکم بر نظام فقهی و حقوقی ایران می‌توان با تعبیه سازوکارهای قانونی و اجرایی مناسب، راهکارهای قانونی شایسته‌ای در راستای جرم‌انگاری و کیفرگذاری ارائه داد تا با ویژه‌خواری نیز مانند دیگر رفتارهای فسادآور مقابله شود، اما تاکنون در باره تحلیل حرمت پدیده ویژه‌خواری در آموزه‌های فقهی و حقوقی تحقیق عمده‌ای صورت نگرفته و ایده‌های ناب و راهگشایی ارائه نشده و آثار پژوهشی در این عرصه بسیار کم‌رنگ است.

متأسفانه شواهد موجود در نظام سیاسی، اقتصادی و قضایی کشور حاکی است که امتیازدهی‌های ناروا به پشتوانه موقعیت سیاسی، شغلی یا خانوادگی افراد به معضلی اساسی تبدیل شده است که مظاهر دیگر فساد مانند اختلاس، رشوه و تبانی در معاملات دولتی و مناقصه‌ها، زمین‌خواری، احتکار و... را به همراه می‌آورد. از سوی دیگر، تنها جرم‌انگاری و کیفردهی کافی نیست و توجه به پیشگیری اجتماعی و فرهنگ‌سازی نیز اجتناب‌ناپذیر است. برای مقابله با این پدیده، افزون‌بر بزه‌انگاری نیاز است که با اعمال تدابیر وضعی و بازدارنده، از ارتکاب ویژه‌خواری جاذبه‌زدایی کنیم تا حرام بودن و قبح آن هر روز در نظر مردم و افکار

عمومی بیشتر متجلی شود. تضاد منفعت نمایان موجود که مصادیق آن پارتی‌بازی و خویشاوندگماری و درنهایت، کاهش شایسته‌سالاری و انحراف در امور اقتصادی و معیشتی مردم و تبعیض و فاصله طبقاتی است، به‌نوعی از عوامل و اسباب ظهور پدیده ویژه‌خواری است که با تدوین قوانین شفاف و متناسب تا اندازه‌ای کاهش می‌یابد.

۱. ادبیات و پیشینه پژوهش

درباره ویژه‌خواری تعاریف متعددی از سوی اقتصاددانان ارائه شده است. گروهی آن را درآمد مازاد بر هزینه فرصت‌های صرف‌شده می‌دانند.^۱ برخی دیگر معتقدند که ویژه‌خواری درآمد مازاد یا ارزش‌افزوده‌ای است که در شرایط کمیابی مطلق یا نسبی، نصیب عرضه‌کننده یا عامل تولید می‌شود (منظر ظهور، ۱۳۷۶، ص. ۱۱۳). برخی دیگر با تأکید بر غیرمولد بودن این مازاد، آن را همان مازاد غیرمولدی می‌دانند که به دنبال ایجاد کمیابی‌های طبیعی یا ساختگی است (درویشی، ۱۳۸۷، ص. ۳۳۱).

به‌هرحال، از ویژه‌خواری تعریف واحدی ارائه نشده است، اما می‌توان گفت ویژه‌خواری کسب هر نوع منفعتی است که بدون تناسب با تلاش و با سوءاستفاده از موقعیت باشد و به تبعیض و تضییع حق دیگران منجر شود. در این پژوهش نیز رانت‌خواری معنای مترادف ویژه‌خواری تلقی می‌شود.

به‌یقین، بررسی سابقه پژوهش‌ها کمک ارزنده‌ای به نویسنده مقاله ارزانی می‌کند، اما با توجه به اینکه ویژه‌خواری تاکنون جرم‌انگاری نشده، مقاله و کار تحقیقی ارزشمندی در این باره مشاهده نمی‌شود. دکتر فریبرز رئیس‌دانا طی مقاله‌ای در مجله حقوق و اقتصاد با عنوان «فساد، ویژه‌بر، ویژه‌خواری» به تعریف جنبه سیاسی و اقتصادی ویژه‌خواری پرداخته است. به نظر وی، «روش‌های بازبینی و مداخله در سامانه‌های دمکراتیک بیشترین کارآمدی را در کشف و مجازات متجاوزان به حقوق مردمی و ملی دارند». به عقیده ایشان، دستگاه قضایی مستقل کنترل فساد را تضمین می‌کند.

درنهایت، با بررسی پژوهش‌های دسته‌گرفته گذشته و قیاس آن با تحقیق حاضر می‌توان گفت تاکنون تحقیق جامع و کاملی به‌گونه ویژه و خاص و مبتنی بر نگرش‌های حقوقی و فقهی توأم با ابعاد اقتصادی در این باره انجام نشده است. بحث‌ها و پژوهش‌های اندک در این عرصه بیشتر حول محور سیاست و تشکیلات سیاسی و قضایی است. در این

پژوهش، نگارنده تلاش دارد به تحلیل حرمت ویژه‌خواری اقتصادی در دیدگاه فقهی و حقوقی و تحلیل گفتمان واکنش محور مقنن و ضرورت جرم‌انگاری و کیفرگذاری کارآمد در این عرصه بپردازد.

۲. ویژه‌خواری اقتصادی در گفتمان تحلیل‌های حقوق کیفری

همان‌طور که پیش‌تر هم اشاره شد، با نگاهی به معانی گسترده لغوی و عرفی که از رانت یا ویژه‌خواری شده است، همیشه نمی‌توان این عمل را به‌عنوان موضوعی منفی و در نتیجه، فساد تلقی کرد. پس پرسش این است که با چه ملاک‌هایی، ویژه‌خواری در حقوق به‌عنوان فساد در نظر گرفته می‌شود؟ در واقع، ویژه‌خواری باید چه شرایطی داشته باشد تا به عمل مفسدانه تعبیر شود؟ مشابه این بحث در جستار فقهی نیز وجود دارد؛ از این حیث که ویژه‌خواری بنا به چه شروط و مؤلفه‌هایی مذموم و مورد تحریم شارع مقدس قرار می‌گیرد که در جای خود بحث خواهد شد. به‌هرصورت، در اینجا باید دید که تعبیر ما از فساد چیست و رابطه منطقی میان ویژه‌خواری و فساد کدام است؟ درنهایت، با توجه به ملاک‌های اطلاق فساد به اعمال مفسدانه، عناصر ویژه‌خواری به‌عنوان فساد را برمی‌شماریم.

۲-۱. فساد و قلمرو آن در قوانین کیفری

فساد در لغت به معانی مختلفی مانند تباه شدن، نابود شدن و به ستم گرفتن مال کسی آمده است (معین، ۱۳۷۹؛ دهخدا، بی‌تا)؛ زیرا فساد مساوی با شکستن قواعد و هنجارهاست. در قرآن کریم، احادیث و روایات بارها از واژگان و افعال فساد، مفسدین، یفسدون و دیگر مشتقات آن استفاده شده است و اغلب فساد مقابل عدل و صلاح و در کنار فسق و گناه قرار می‌گیرد.^۲

در حقوق مدنی نیز اصطلاح فساد را مقابل صحت قرار می‌دهند و آن وضعیتی است در عمل حقوقی که به اعتبار آن، آن عمل نمی‌تواند دارای آثار قانونی باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲). درباره معنای اصطلاحی فساد در حقوق کیفری، نظرهای گوناگونی وجود دارد؛ به‌طوری‌که برخی آن را به اعمالی مانند رشوه‌دهی محدود کرده‌اند. از نظر برخی دیگر، مفهوم فساد آن‌قدر وسیع است که هرگونه سوءاستفاده از مقام (حتی غیبت از محل کار) را نیز شامل می‌شود (دادخدایی، ۱۳۹۰، ص. ۲۹).

در نظام حقوقی ایران، تصویب قوانین مبارزه با فساد بدون استفاده صریح از واژه فساد سابقه‌ای قریب به یک قرن دارد که آخرین آن، قانون «ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد» مصوب ۱۳۸۷/۰۲/۱۸ کمیسیون اجتماعی مجلس است که در تاریخ ۱۳۹۰/۰۸/۰۷ به تأیید مجمع تشخیص مصلحت نظام رسید.

پیش‌ازاین در ادبیات حقوق داخلی، واژه فساد غالباً به مفهوم ناهنجاری‌های اخلاقی و اعمال منفی عفت عمومی استعمال می‌شد؛^۱ البته پیش از تصویب این قانون، جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد (مریدا، ۲۰۰۳) ملحق شده بود، اما در عمل التزامی به مفاد آن وجود نداشت. بند الف ماده ۱ قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد در تعریف قانونی از فساد مقرر می‌دارد، فساد در این قانون هرگونه فعل یا ترک فعلی است که توسط هر شخص حقیقی یا حقوقی به صورت فردی، جمعی یا سازمانی که عمده و با هدف کسب هرگونه منفعت یا امتیاز مستقیم یا غیرمستقیم برای خود یا دیگری، با نقض قوانین و مقررات کشوری انجام پذیرد یا ضرر و زیانی را به اموال، منابع یا سلامت و امنیت عمومی یا جمعی از مردم وارد نماید نظیر رشا، ارتشا، اختلاس، تبانی، سوءاستفاده از مقام یا موقعیت اداری، سیاسی، امکانات یا اطلاعات، دریافت و پرداخت‌های غیرقانونی از منابع عمومی و انحراف از این منابع به سمت تخصیص‌های غیرقانونی، جعل، تخریب یا اختفای اسناد و سوابق اداری و مالی.

۲-۲. رابطه عموم و خصوص من وجه ویژه‌خواری و فساد

همان‌طور که در بند پیشین دیدیم، فساد عنوانی بسیار گسترده و دارای مصادیق متعدد در حقوق جزایی است. فساد اداری و مالی هم موارد بی‌شماری را تحت پوشش قرار می‌دهد. تمام جرائم مانند رشوه، اختلاس، کلاهبرداری، کسب مال نامشروع، سوءاستفاده از قدرت، اعمال نفوذ برخلاف حق، جعل اسناد، تبانی در معاملات دولتی، احتکار، زمین‌خواری، پول‌شویی و حتی قاچاق مواد مخدر در زمره فساد به این معنا قرار گرفته‌اند و در اسناد بین‌المللی و داخلی از آن‌ها نام برده شده است. بنابراین، حتی اگر معنایی عام و گسترده را برای ویژه‌خواری قائل باشیم، نمی‌توان آن را معادل فساد دانست، بلکه از این حیث دامنه محدودتری از فساد دارد و از این‌روست که برخی از نویسندگان (سردارنیا، ۱۳۸۶، ص. ۳۶)، ویژه‌خواری را از مصادیق فساد دانسته‌اند.

رانت نیز همیشه دارای معنای منفی نیست. گاه درآمدهای نفتی و گازی کشور یا اختلاف قیمت‌هایی که به‌طور طبیعی (و نه در اثر اعمال نفوذ) درباره بعضی از اموال و کالاها به وجود می‌آید و نیز در مواردی که اعطای امتیاز و انحصار برای حمایت از تولیدکنندگان داخلی یا گروهی خاص که به دلیل جایگاهشان نیاز به مساعدت یا حمایت دارند، به‌صورت قانونی، شفاف و موجه صورت می‌گیرد، رانت دیگر فساد تلقی نمی‌شود. مواردی هم وجود دارد که قضاوت درباره آن‌ها دشوار است، اما می‌توان گفت ویژه‌خواری همیشه فساد و انحراف تلقی نمی‌شود. بنابراین، در برخی مواقع میان این دو هیچ‌گونه انطباقی وجود ندارد و می‌توان گفت رابطه منطقی میان ویژه‌خواری و فساد، از نوع عموم و خصوص من وجه است. معمولاً در جامعه معنای ویژه‌خواری، معنایی منفی و زیرمجموعه فساد است. اکنون باید دید که این مفهوم منفی از حیث حقوقی چه عناصر و شرایطی دارد تا با وجود آن‌ها بتوان گفت که ویژه‌خواری مصداقی از فساد به شمار می‌رود.

۲-۳. عناصر حقوقی ویژه‌خواری

برای ارائه تعریفی مناسب از موضوعی با ماهیت حقوقی، بهترین روش، روش «عنصرشناسی» است. در این روش، «هر چیزی که در ساختار ماهیت حقوقی نقش داشته باشد و موجود اعتباری مزبور بدون آن صورت خارجی نیابد، عنصر آن ماهیت حقوقی است» (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص. ۱۵). این روش بر پایه منطق حقوق که عمیقاً بر اصالت عمل و پراگماتیسم (عمل‌گرایی) نهاده شده است و حول محور روابط حقوقی اشخاص اجتماع می‌چرخد، قرار گرفته است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲، ص. ۲۳). بنابراین، در عنصرشناسی ویژه‌خواری افزون‌بر توجه به معنای واژگانی و سیر تاریخی آن باید بیشتر به فهم عرفی و عملی از این رفتار تأکید کرد تا با بیرون کشیدن ملاک‌های یکسان، عناصر تشکیل‌دهنده پدیده ویژه‌خواری به‌عنوان عمل مفسدانه را معرفی کرد. در ادامه برخی عناصر ویژه‌خواری بیان می‌گردد:

الف. سوءاستفاده از مقام و موقعیت: برای کسب رانت و منافع نامشروع حاصل از آن باید یا از اختیار یا اقتدار قانونی یا از نزدیکی و نفوذ در مسئولان و کارکنان دولتی یا افراد دارای اختیارات عمومی سوءاستفاده شود. سوءاستفاده از مقام اعم از مقام خود یا دیگری است.

ب. اعمال تبعیض ناروا: به دست آوردن رانت به معنای دستیابی به امتیازها و منافع مالی‌ای است که دیگران نمی‌توانند در شرایط مساوی از آن بهره ببرند. بنابراین، جریان رانت‌دهی مقارن با

اعمال تبعیض نارواست و تنها افراد خاصی که به کانون‌های قدرت و تصمیم‌گیرندگان نزدیک هستند، می‌توانند اخبار مهم اقتصادی را که هنوز انتشار نیافته‌اند و ارزش بسیاری دارند، به دست آورند و از این رانت حاصل‌شده، برای کسب ثروت و ازدیاد مال استفاده کنند.

پ. **کسب مال یا امتیاز:** در نهایت، فعالیت‌های رانت‌جویانه از طریق هر قسم ابزار یا موقعیتی که صورت گیرد، برای به دست آوردن منافع مالی یا غیرمالی است. این منافع ممکن است به‌طور مستقیم مالی باشد مثل دریافت وام یا معافیت‌های مالیاتی از سوی رانت‌خواران یا اینکه اثر مالی داشته باشد. در هر صورت، بدون کسب مال یا امتیاز، امکان تصور ویژه‌خواری نیز وجود نخواهد داشت.

۲-۴. بسترهای ظهور و شیوع ویژه‌خواری

از میان زمینه‌ها و عوامل رانت‌زا که ویژه‌خواری را افزایش می‌دهند، می‌توان به ساختار نظام اقتصادی هر کشور، قوانین مبهم و تبعیض‌آمیز و سیاست‌های انحصارزا اشاره کرد که در ادامه درباره هر یک توضیح داده می‌شود.

الف. **ساختار توسعه‌نیافته نظام اقتصادی:** در کشورهای کمتر توسعه‌یافته، این قابلیت وجود دارد که تکیه بر اقتصاد تک‌محصولی و بدون پشتوانه تولید و تلاش، نوعی روحیه رانت‌جویی را در میان مسئولان و افراد جامعه به وجود آورد. در این دولت‌ها، اتکا به درآمدهای بادآورده حاصل از رانت و به‌ویژه رانت نفتی را دلیلی برای اثرگذاری منفی بر ساختار دولت، روابط دولت و جامعه و در نهایت، اقتصاد کشور می‌دانند (فضلی‌نژاد و احمدیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۹).

ب. **قوانین مبهم و تبعیض‌آمیز:** قوانین و تصمیمات غیرشفاف یا تبعیض‌آمیز به‌مثابه آبی گل‌آلود عرصه را برای سوءاستفاده ویژه‌خواران مهیا می‌کند. وضع قوانین به نفع عده‌ای خاص و واگذاری امتیازات و انحصارات به آن‌ها، موجب تمرکز ثروت و درآمد در دست آن‌ها و ایجاد رانت برای آنان می‌شود.

پ. **سیاست‌های انحصارزا:** کلمه رانت تداعی‌کننده انحصار است. بنابراین، تلقی بارز رانت، رانت انحصاری است. رانت‌های انحصاری^۴، انتقال منافع مازاد از مصرف‌کنندگان به انحصارگران دانسته می‌شود (Deacon & Rode, 2012, p. 5). در حال حاضر نقش دولت در اقتصاد و تصمیم‌گیری‌های ارکان دولت در راستای ایجاد و اعطای حقوق انحصاری، نقش مهمی در گسترش رانت دارد (آقانظری، ۱۳۸۳، ص. ۷۶).

۳. تحلیل بنیادی ویژه‌خواری در فقه اسلامی

اصطلاح رانت و ویژه‌خواری چه به معنای کلاسیک و چه در معنای جدید و گسترده آن، تحت مفهومی واحد در هیچ‌یک از منابع فقهی وارد نشده است. دلیل این موضوع هم با توجه به عدم طرح چنین عنوانی در زمان پیامبر و اهل‌بیت^(ع) و پس از آن در میان فقهای متقدم (با توجه به پیشینه غربی اصطلاح رانت)، کاملاً بدیهی به نظر می‌رسد. با توجه به جست‌وجوهایی که در این باره انجام شد، تنها برخی از فقهای معاصر با توجه به رخنه این اصطلاح در اجتماع حاضر، به طرح نظرهایی در این زمینه مبادرت ورزیده‌اند، اما این به معنای فقدان پوشش مفهوم رانت‌خواری در منابع و مبانی فقهی نیست، بلکه در منابعی مانند قرآن کریم، نهج‌البلاغه و احادیث پیامبر و ائمه اطهار، به انواع مفاسد اداری، اقتصادی و سیاسی پرداخته شده است و اعمالی که برخی از آنها کاملاً مصداق ویژه‌خواری هستند، مورد نکوهش و مذمت قرار گرفته است. با این مقدمه در ادامه بحث، برای به دست آوردن مفهوم فقهی رانت‌خواری، ابتدا آیات و روایات منطبق با مفهوم ویژه‌خواری یا در راستای مقابله با آن بررسی می‌شود و سپس عناوین مشابه با ویژه‌خواری در منابع فقهی و درنهایت، ارکان ویژه‌خواری اقتصادی با تکیه بر منابع فقه امامیه مورد بحث قرار می‌گیرد.

۳-۱. نگرش ویژه قرآن

در قرآن کریم بارها از واژگان و افعال فساد، مفسدین، یفسدون و دیگر مشتقات آن استفاده شده است و اغلب فساد، درمقابل عدل و صلاح و در کنار فسق و گناه قرار می‌گیرد.^۹ بر اساس آموزه‌های قرآنی، عدالت به معنای قرار گرفتن هر چیزی در جای مناسب خود و اعطای حق به هر صاحب حقی است. بنابراین، اگر کسی بخواهد از طریق موقعیت خویش یا دیگران، امتیاز انحصاری کسب کند تا بر موقعیت، ثروت و قدرت خود بیفزاید، ظلم روا داشته است (طهماسبی، ۱۳۹۳).

در آیه ۱۸۸ سوره اعراف^۶ آمده است «بگو جز آنچه خدا بخواهد، برای خودم اختیار سود و زبانی ندارم و اگر غیب (استقلالی نه تبعی) می‌دانستم قطعاً خیر بیشتری برای خود می‌اندوختم و هرگز به من آسیبی نمی‌رسید، اما من جز بیم‌دهنده و بشارتگر برای گروهی که ایمان می‌آورند، نیستم».

پیامبر گرامی^(ص) هرگز از موقعیت خود سوءاستفاده نکرد و بر قدرت و ثروت خود نیفزود و گرایش به تکاثر و کثرت مال و ثروت نداشت؛ البته مردم و اعراب حجاز و نجد دوست داشتند که پیامبر^(ص) به‌عنوان انسان مانند آنان از این موقعیت سوءاستفاده کند؛ زیرا آسیب‌های اجتماعی مانند فزون‌خواهی و سوءاستفاده از موقعیت برای انحصارگرایی در میان آنان رشد کرده و تقویت شده بود. به‌خاطر احتمال و امکان سوءاستفاده از موقعیت، خداوند زنان پیامبر^(ص) را به‌عنوان مادران امت معرفی می‌کند تا کسی پس از پیامبر^(ص) با آنان ازدواج نکند و این‌گونه شرایط برای سوءاستفاده از این زنان برای برتری‌جویی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی فراهم نشود (احزاب/۶). بر اساس آیات قرآن (از جمله انعام/۱۹۰؛ هود/۲۹ و ۵۱؛ شعرا/۱۰۹، ۱۲۷ و ۱۴۵)، پیامبران مأمور شده‌اند که از موقعیت خود سوءاستفاده نکنند و چیزی از مردم نخواهند و خود را بر مردم تحمیل نکنند (طهماسبی، ۱۳۹۳).

در بسیاری از آیات قرآن نیز به اهمیت شایسته‌سالاری و دوری از رابطه‌پروری و پارتی‌بازی و توجه به ملاک‌هایی مانند ایمان و علم و تقوا به‌جای مال و فرزند و نژاد و... اشاره شده است. برای مثال، در آیه ۲۴۷ سوره بقره^۷، قرآن کریم نسبت به رانت‌های سیاسی و اجتماعی حساسیت نشان می‌دهد و خداوند با انتخاب طلوت به‌عنوان پادشاه، تأکید می‌کند که در انتصاب افراد باید به‌جای در نظر گرفتن ثروت و موقعیت سیاسی و اقتصادی و نفوذ آنان، بر ملاک‌های شایسته‌سالاری تمرکز کرد.

۳-۲. احادیث معصومان^(ع)

دسته‌ای از روایات به جایز نبودن کسب سود و منفعت بدون تلاش نظر داشته‌اند؛ مسئله‌ای که درباره رباخواری نیز دیده می‌شود و از این حیث رباخواری تا حدی مشابه با رانت‌خواری است. افزون‌بر آیات و روایاتی که در تحریم رباخواری وجود دارد^۸، در احادیثی نیز به کسب منفعت بدون تلاش، اشکالاتی وارد شده است. امام صادق^(ع) درباره کسی که خانه‌ای را اجاره می‌کند، سپس بیش از آنچه اجاره کرده است، به دیگری اجاره می‌دهد، می‌فرماید: این روا نیست مگر اینکه در خانه کاری (تعمیر یا نوسازی) کرده باشد.^۹ (کلینی، ۱۳۴۵، ج ۵، ص. ۲۷۳). همچنین، از یکی از امامان^(ع) پرسیده شد که اگر مردی عملی را بپذیرد، اما آن را انجام ندهد، بلکه به دیگری بسپارد و مقداری هم سود برای خود منظور دارد، حکمش چیست؟

امام پاسخ داد نه (جایز نیست)؛ مگر اینکه خود عملی در آن انجام داده باشد (حر عاملی، ج ۱۹، ص. ۱۳۲).

سوءاستفاده از موقعیت و رانت خواری و ویژه‌طلبی مسئله‌ای است که در فرمان امیر مؤمنان حضرت علی^(ع) به مالک اشتر هنگام فرمانداری مصر نیز مورد توجه بوده است. ایشان در آن فرمان می‌نویسد «همانا زمامداران را خواص و نزدیکانی است که خودخواه و چپاولگرند و در معاملات انصاف ندارند. ریشه ستمکاری‌شان را با بریدن اسباب آن بخشکان و به هیچ‌کدام از اطرافیان و خویشاوندان زمین را واگذار مکن و به‌گونه‌ای با آنان رفتار کن که قراردادی به سودشان منعقد نشود که به مردم زیان رساند مانند آبیاری مزارع یا زراعت مشترک که هزینه‌های آن را بر دیگران تحمیل کنند. در این صورت سودش برای آنان و عیب و ننگش در دنیا و آخرت برای تو خواهد ماند... حق را به صاحب حق، هرکس که باشد، نزدیک یا دور، بپرداز و در این کار شکبیا باش و این شکبیایی را به حساب خدا بگذار. گرچه اجرای حل مشکلاتی برای نزدیکانت فراهم آورد، تحمل سنگینی آن را به یاد قیامت بر خود هموار ساز...» (امام علی^(ع)، نامه ۵۳).

۳-۳. ویژه‌خواری در اندیشه فقهای معاصر

اغلب فقها نیز به تبعیت از منابع فقهی کمتر متعرض عنوان ویژه‌خواری شده و درباره ماهیت آن بحث کرده‌اند و تنها مباحثی را مطرح کرده‌اند که در مبانی و منابع فقهی وجود دارد و مرتبط با ویژه‌خواری است. باین‌حال، برخی از فقهای معاصر به‌صراحت ویژه‌خواری یا عناوین مشابه آن پرداخته و با شرایطی حکم به حرمت آن داده‌اند. اینان تأکید داشته‌اند که زمامداران و صاحبان قدرت و مسئولان حکومت اسلامی باید در مقابل افراد فرصت‌طلب و نان‌به‌نرخ‌روزخور هوشیار باشند و اجازه ندهند که اقوام و خویشاوندان آن‌ها در پناه مقام و جایگاه آنان به منافع نامشروع مادی برسند (مکارم شیرازی، ۱۳۶۷، ج ۱۶، ص. ۱۵۲).

برخی از فقهای معاصر با استفاده از عنوان مفت‌خواری و مفت‌خواران معادلی تقریباً نزدیک به ویژه‌خواری را مدنظر داشته‌اند؛ البته این اصطلاح بیشتر جنبه مالی دارد حال آنکه ویژه‌خواری درباره منافع غیرمالی نیز مصداق می‌یابد. ایشان در توصیف مفت‌خواری می‌گویند «عبارت از گرفتن مال دیگران بدون انجام دادن عملی هم‌ارزش آن است اعم از اینکه در مقابل آن کاری انجام دهد که هم‌ارزش آن مال نباشد یا اینکه اساساً کاری در مقابل

آن انجام ندهد. همچنین، کاری که از نظر شرعی بی‌ارزش شمرده می‌شود مانند قمار، شرط‌بندی، دزدی، رباخواری، کم‌فروشی و مانند این‌ها» (صادقی تهرانی، ۱۳۹۳). بنا بر این نظر، دریافت مال بدون انجام دادن عملی هم‌ارزش آن (همان مفهوم اقتصادی ویژه‌خواری)، گناه شمرده می‌شود و فعلی حرام است؛ زیرا درحقیقت، تساوی افراد را نقض می‌کند و حق دیگران را از بین می‌برد.

۳-۴. عناصر ویژه‌خواری مفسدانه در مبانی فقهی

اگر بخواهیم ارکان ویژه‌خواری به‌عنوان فعل مفسدانه را در فقه اسلامی بیابیم، با توجه به مبنا قرار دادن آیات و روایات و عناوین مجرمانه‌ای که بحث شد، به نظر می‌رسد این عناصر گفتنی است.

الف. منفعت بی‌تلاش

با بررسی آیات و روایات مشخص می‌شود که از یک جنبه علت تحریم بسیاری از درآمدها، به دست آوردن منفعت بدون کوشش و تلاش است که استحقاقی برای آن وجود ندارد. خداوند در قرآن در آیات ۳۹ و ۴۰ سوره نجم^{۱۱} می‌فرماید «و اینکه برای انسان جز حاصل تلاش او نیست و نتیجه کوشش او به‌زودی دیده خواهد شد. سپس هرچه تمام‌تر وی را پاداش دهند». از بررسی این آیات - که در کل مباحث اقتصادی، آیه مادر و مرجع است - به این نکته باارزش پی می‌بریم که انسان‌ها تنها استحقاق مالکیت آن چیزهایی را دارند که برای آن تلاش و کوشش کرده‌اند. این اصل حتی در شرایع گذشته نیز قانون مادر و عمومی بوده است. ازجمله پیامی که در آیات سوره‌های قرآن مانند انشقاق/۱۶، بقره/۱۸۸ و نساء/۲۹^{۱۱} وجود دارد.

به‌رحال عنصر منفعت بی‌تلاش باید همراه با عنصر دیگری به نام بی‌عدالتی و ضرررسانی به دیگران باشد تا بتواند جنبه نامشروع به خود بگیرد؛ موضوعی که در بسیاری از ویژه‌خواری‌ها وجود دارد.

ب. سوءاستفاده از قدرت و انحصار

معمولاً هر سمت و مقامی قدرتی با خود می‌آورد که در صورت انحراف از مسیر، به مسائلی مانند ویژه‌خواری می‌انجامد. این سوءاستفاده از قدرت ممکن است به‌صورت رشوه‌خواری تحقق یابد یا اینکه با رفتار غیرعادلانه حاکم اسلامی، گروهی از افراد به پول، ثروت و مقام

برسند و در حق دیگران ظلم شود. همان‌گونه که دیدیم، در قرآن و روایات به تقبیح ثروت‌اندوزی و استکبار پرداخته شده است. انحصار هم در مواردی که باعث ظلم شود، کاملاً قبیح دانسته شده است.

پ. رابطه‌گرایی و قوم‌و خویش‌پروری

بر اساس آموزه‌های اسلامی هیچ نوع برتری میان افراد وجود ندارد و ملاک دریافت منافع و امتیازهای ویژه، شایستگی افراد و مصالح کشور است که البته آن هم باید با رعایت عدالت باشد. رابطه‌پروری و پارتی‌بازی به‌طور مستقیم به نقض عدالت و رفتار مساوی منجر می‌شود.

ت. تبعیض و بی‌عدالتی و اضرار به غیر

مهم‌ترین رکن ویژه‌خواری به‌عنوان فساد، تبعیض و بی‌عدالتی است که در آن ضرررسانی به دیگران وجود دارد. علت اصلی نهی از قوم‌گرایی، ایجاد انحصار، سوءاستفاده از قدرت و گرایش به سمت مفت‌خواری این است که در تمام این موارد اغلب به دست آوردن منفعت به بهای نقض عدالت و ضرررسانی ولو غیرمستقیم به دیگران است. رشوه‌ای که قاضی دریافت می‌کند، درنهایت، حق یکی از اصحاب دعوی را ضایع می‌کند؛ همان‌طور که انحصارطلبی و ایجاد قیمت‌های کاذب باعث انتقال ناحق دارایی افراد جامعه به سمت عده‌ای خاص می‌شود و نیز در توزیع توأم با پارتی‌بازی یا زدوبند و رشوه‌گیری اموال، امکانات، مشاغل و فرصت‌هایی که منشأ آن‌ها اقتدار مدیران و مأموران حکومت است، همیشه شایستگی افراد نادیده گرفته می‌شود و حق عده‌ای پایمال می‌شود. اما اگر اعطای یک امتیاز و رانت، به دیگران ضرری وارد نکند یا رقابت سالم را از بین نبرد، نمی‌تواند به‌عنوان فساد تلقی شود.

۴. تحلیل ویژه‌خواری در پیشینه قانون‌گذاری ایران

اکنون که با ماهیت و مسائل مهم مرتبط با رانت‌خواری آشنا شدیم، این پرسش مطرح می‌شود که توجه به ویژه‌خواری و مصادیق آن چه جایگاهی در قوانین و مقررات کنونی دارد؟ برای آشکار شدن این موضوع باید دید که آیا ویژه‌خواری با این مفهوم، در قوانین مربوط جرم‌انگاری شده است و قوانین کنونی چگونه به مقابله با آن پرداخته‌اند؟ برخی از عناوین مستقل مجرمانه در قوانین جزایی که با مفهوم ویژه‌خواری در ارتباط هستند، نقش مهمی در

کنترل این عمل دارند که باید به آن‌ها توجه و از حیث چگونگی ارتباط با ویژه خواری بررسی شود.

۴-۱. مقررات کارامحور در حوزه ویژه خواری

قوانین پراکنده بسیاری در نظام حقوقی ما وجود دارد که به گونه‌ای با عمل ویژه خواری در ارتباط هستند. این قوانین به ظاهر ممکن است نامی از ویژه خواری نبرده باشند، اما از راه‌های زیر با ویژه خواری مربوط می‌شوند.

الف. دسته‌ای از قوانین دارای تأثیر مهمی در پیشگیری از ویژه خواری هستند و اصولاً برای بستن گلوگاه‌های فساد و ایجاد سد در مسیر رانت خواری وضع شده‌اند.

ب. بسیاری از قوانین نیز با جرم‌انگاری اعمالی که با مفهوم ویژه خواری منطبق هستند یا رابطه‌ای قوی با رانت خواری دارند (مانند رشوه خواری، زمین خواری، احتکار، کسب مال از طریق نامشروع، اختلاس، پول‌شویی و...)، به نوعی در مقابله با ویژه خواری حائز اهمیت هستند که برخی از اهم این عناوین مجرمانه را به طور مجزا در مبحث بعدی مورد بحث قرار می‌دهیم.

تعداد قوانین و مقررات و حتی اسناد بالادستی که در رابطه با دو مورد فوق می‌توان مثال زد، بسیار است، اما در اینجا تنها برخی از مهم‌ترین آن‌ها^{۱۲} را بیان می‌کنیم و در عناوین بعدی به چگونگی مقابله با ویژه خواری با قوانین موجود و بیان خلأهای این قوانین می‌پردازیم.

- اصولی از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران^{۱۳}.
- موادی از سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق سال ۱۴۰۴.
- مواردی از سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در افق چشم‌انداز بیست‌ساله.
- فرمان هشت‌ماده‌ای مقام معظم رهبری در رابطه با فساد، ابلاغی سال ۱۳۸۰.
- قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مصوب ۱۳۸۶^{۱۴}/۱۱/۰۸.
- قانون نحوه اجرای اصل ۴۹ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مصوب سال ۱۳۶۳.
- کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵^{۱۵}/۰۳/۰۲.
- موادی از قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲^{۱۶}/۰۲/۰۱.

- کنوانسیون سازمان ملل متحد برای مبارزه با فساد (۳۱ اکتبر سال ۲۰۰۳) بر اساس قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی به کنوانسیون فوق مصوب ۱۳۸۵/۰۳/۲۱ مجلس شورای اسلامی.
- طرح ۵۱ ماده‌ای با عنوان «مبارزه با جرائم اقتصادی» سال ۱۳۹۹.

۴-۲. تحلیل گفتمان واکنش محور قانون‌گذار در ویژه‌خواری

برای اینکه زوایای موردنظر قانون‌گذار در پیشگیری و مبارزه با ویژه‌خواری بیشتر آشکار شود و بتوان تحلیل خوبی از سیاست تقنینی کنونی در مقابله با ویژه‌خواری ارائه کرد، باید نگاهی نزدیک‌تر به قوانین مرتبط به آن داشته باشیم.

الف. قانون اساسی

نخستین منبع مهم مبارزه با ویژه‌خواری، قانون اساسی است. در بند ۹ اصل ۳ این قانون بر «رفع تبعیضات ناروا و ایجاد امکانات عادلانه برای همه در تمام زمینه‌های مادی و معنوی» تأکید شده است. همچنین، در اصل ۲۰ به حمایت یکسان قانونی از افراد ملت توجه شده است. در واقع، یکی از عناصر مهم ویژه‌خواری، تبعیض ناروا و تبعیض قانونی در میان افراد جامعه است که با رعایت اصول فوق می‌توان از ویژه‌خواری جلوگیری کرد. اصل ۴۹ نیز دولت را موظف به توقیف و بازپس‌گیری عواید و ثروت‌های نامشروع می‌کند که می‌توان آن را به عواید ناشی از ویژه‌خواری‌ها نیز تسری داد.^{۱۷}

در اصول ۱۴۱ و ۱۴۲ قانون اساسی به ترتیب با طرح ممنوعیت دوشغله بودن برای متصدیان برخی مشاغل و وظیفه رئیس قوه قضائیه در رسیدگی به دارایی رهبر، رئیس‌جمهوری، معاونان رئیس‌جمهوری، وزیران و همسر و فرزندان آنان (قبل و بعد از خدمت)، سعی شده است تا جلوی رانت و کسب منافع نامشروع برای افراد متنغد و وابستگان آنان گرفته شود.

ب. قانون سیاست‌های کلی اصل ۴۴

در ماده ۵۲ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی، به‌صراحت گفته شده، «هرگونه کمک و اعطای امتیاز دولتی (ریالی، ارزی، اعتباری، معافیت، تخفیف، ترجیح، اطلاعات یا مشابه آن) به‌صورت تبعیض‌آمیز به یک یا چند بنگاه یا شرکت که موجب تسلط در بازار یا اخلال در رقابت شود، ممنوع است». در یکی از پرونده‌های رانت‌بخشی به شرکتی

خاص که از سوی یکی از نمایندگان مجلس شورای اسلامی به دادسرای دیوان محاسبات ارجاع شد، حکم دیوان چنین است «انعقاد تفاهم‌نامه موصوف... خارج از رویه مورد عمل و از مصادیق امتیاز ویژه (موضوع ماده ۵۲ قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی) محسوب می‌گردد» (به نقل از روزنامه کیهان، بخش اقتصادی، صفحه ۴، دوشنبه ۶ مرداد ۱۳۹۳).

پ. برنامه ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد

شاید یکی از معدود اسناد مهمی که در کنار پرداختن به ویژه‌خواری به معنای عام، از اصطلاح ویژه‌خواری به معنای خاص (انحصار) استفاده کرده، برنامه ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد باشد. در بند ۲ این برنامه آمده است «به منظور پیشگیری از بروز فساد در کلیه دستگاه‌ها، سازمان‌های دولتی و عمومی و مؤسسات و سازمان‌های وابسته به آن‌ها و ارتقای سلامت در نظام اداری و اجرایی کشور، کلیه دستگاه‌های مشمول این برنامه موظف‌اند لوایح مورد نظر ذیل را برای تسری، اصلاح یا اطلاق قوانین انجام و ظرف یک سال پس از ابلاغ این برنامه، به هیئت وزیران ارائه نمایند... د- قوانین مربوط به بازار سرمایه از جمله قانون تأسیس سازمان بورس اوراق بهادار در جهت ممنوعیت استفاده از اطلاعات قبل از انتشار عمومی آن و ممنوعیت معاملات کارگزاران و کارمندان بورس (وزارت امور اقتصادی و دارایی). ه- قانون راجع به منع مداخله وزرا و نمایندگان مجلس و کارمندان در معاملات دولتی و کشوری - مصوب ۱۳۳۷ - در جهت رفع ابهام و کاهش اشخاص مشمول و تصریح موارد استثنای آن (وزارت امور اقتصادی و دارایی). و - قانون تشدید مجازات ارتشا، اختلاس و کلاهبرداری - مصوب ۱۳۶۷ - در جهت افزایش ریسک و ظرفیت‌های قانونی مقابله با مرتکبان فساد (وزارت دادگستری). ز - لایحه تشدید مجازات سوءاستفاده‌کنندگان از اطلاعات منتشرنشده و نیز افشای غیرقانونی اطلاعات اشخاص نزد دستگاه‌های مختلف (وزارت اطلاعات با همکاری وزارت دادگستری). ط- لایحه ضد انحصار و رانت‌خواری (وزارت امور اقتصادی و دارایی). ی- لایحه شایسته‌سالاری و همچنین، انتخاب و انتصاب مدیران با تأکید بر تعیین صلاحیت تخصصی مدیران و کارمندان واحدهای بازرسی، نظارتی و امور مالی و دستگاه‌های مشمول این برنامه و مکانیزم‌های ارزیابی آن‌ها (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور).

قوانین دیگری که به جرم‌انگاری مصادیق ویژه‌خواری یا جرائمی مانند رشوه‌خواری، تبانی در معاملات دولتی، احتکار، زمین‌خواری و... که بعضاً با ویژه‌خواری ارتباط تنگاتنگی دارند، پرداخته‌اند نیز از منابع مهم مقابله با رانت‌جویی و ویژه‌خواری به شمار می‌روند.

۳-۴. چالش‌های جرم‌انگاری ویژه‌خواری اقتصادی

درباره جرم‌انگاری ویژه‌خواری، مشکلات قانونی بسیاری وجود دارد. این مشکلات ناشی از دو عامل است. یکی مشکلات اجرایی مقابله با فساد در کشور و دیگر مشکلات ناشی از خلأ تقنینی. مشکلات اجرایی به نقایصی برمی‌گردد که در سطوح فرهنگی و اجتماعی و نیز عزم اجرایی قوای سه‌گانه وجود دارد. این مشکلات درباره تمام مصادیق فساد وجود دارد، اما مشکل نقص قانون‌گذاری در ویژه‌خواری موضوعی دیگر و به معنای بی‌توجهی قانون‌گذار به تصویب قوانین مناسب برای پیشگیری و مبارزه همه‌جانبه با مقوله رانت‌خواری است.

با توجه به قوانینی که پیش‌تر از آن‌ها یاد شد، مقابله نظام حقوقی و کیفری با مفاسدی که ارتباطی مستقیم یا غیرمستقیم با ویژه‌خواری دارند و اغلب با آن ملازمت و همراهی می‌یابند (مانند رشا و ارتشا، اخلال در نظام اقتصادی، احتکار، زمین‌خواری، پول‌شویی و تبانی در معاملات دولتی)، به‌طور گسترده‌ای صورت گرفته است و نهادهای بسیاری از قوه قضائیه و دیوان عدالت اداری گرفته تا دیوان محاسبات و سازمان بازرسی کل کشور و نیز نهادهایی مثل وزارت اطلاعات، نظارت نمایندگان مجلس و کمیسیون اصل ۹۰ قانون اساسی و نهادهای نظارت و بازرسی دولتی و صنفی در قوانین پیش‌بینی شده‌اند تا در پیشگیری، کنترل و مبارزه با فساد در حدود صلاحیت‌های خود اقدام کنند.

با این حال، به‌رغم جرم‌انگاری‌های صورت‌گرفته درباره اعمال مرتبط با ویژه‌خواری، هنوز هم ویژه‌خواران در مواردی بدون ترس از قانون به کار خود ادامه می‌دهند. این موضوع به‌خصوص درباره ویژه‌خواران اطلاعاتی و کسانی که رانت‌های اطلاعاتی را ارائه می‌دهند، به چشم می‌خورد؛ به‌طوری‌که به‌جز چند ماده محدود درباره بازار بورس و پاره‌ای از مواد کلی بدون ضمانت اجرایی کافی، در این باره صراحت قانونی لازم که اقتضای قوانین کیفری است، وجود ندارد. برای مثال، سوءاستفاده از اطلاعات و رانت‌های اطلاعاتی درباره نوسانات

نرخ سکه و ارز در ایران سود کلانی را به جیب برخی سرازیر می‌کند؛ زیرا راهکار مشخصی برای مبارزه با آن پیش‌بینی نشده است. مثال مهم دیگر، رانت اطلاعاتی و ارتباطاتی پرونده‌های اختلاس بزرگ است. متهمان این پرونده‌ها بعضاً با استفاده از ارتباطاتی که داشتند، امتیازات اقتصادی گزافی در مقابل رشوه دریافت کردند. همچنین، درباره بسیاری از کسانی که امتیازات و منافع اقتصادی، اداری، اجتماعی، آموزشی و قضایی را به‌خاطر نزدیکی خود به کانون‌های قدرت و مدیرانی که اختیار تصمیم‌گیری دارند، به دست می‌آورند، قوانین پیشگیری‌کننده، بازدارنده یا کیفری لازم‌الاجرا و منسجمی وجود ندارد.

۴-۴. مروری بر ماده ۲۳ طرح مبارزه با جرائم اقتصادی

در راستای اجرای سیاست‌های کلان نظام جمهوری اسلامی در تاریخ ۱۳۹۷/۰۵/۱۶، طرحی با نام «طرح مبارزه با جرائم اقتصادی» در ۵۱ ماده در کمیسیون قضایی مجلس به تصویب رسید و برای بررسی در صحن علنی مجلس به هیئت‌رئیس ارسال شد که از آن تاریخ تاکنون تصویب نشده است.

ماده ۲۳ این طرح بیان می‌دارد: تحصیل هرگونه منفعت یا امتیاز مادی ناشی از اعمال نفوذ برخلاف حق یا سوءاستفاده از مقام و موقعیت شغلی توسط کارکنان دستگاه‌های مندرج در ماده ۸ یا سوءاستفاده از اطلاعاتی که با توجه به سمت یا هرگونه رابطه با اشخاص موضوع قانون رسیدگی به دارایی مقامات، مسئولان و کارگزاران جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۴/۰۹/۰۸ در دسترس افراد قرار می‌گیرد، ویژه‌خواری (رانت) محسوب و ارائه‌دهنده اطلاعات و سوءاستفاده‌کننده آن علاوه بر ضبط مال تحصیل‌شده به حبس درجه ۵ یا جزای نقدی معادل دو برابر اموال یا وجوه تحصیل‌شده یا به هر دو مجازات محکوم می‌شوند. رسیدگی به این جرم با رعایت نصاب مندرج در ماده ۸ این قانون در صلاحیت سازمان است.

از موارد مهم این ماده، بحث ویژه‌خواری اطلاعاتی است که با توجه به تأثیر آن بر عرصه اقتصادی، در برقراری توازن از اهمیت فراوانی برخوردار است. بحث فناوری اطلاعات و ارتباطات، بحث نسبتاً جدیدی است که در دهه‌های اخیر بدان توجه خاص شده و تأثیر آن بر متغیرهای کلان اقتصادی در فرایند توسعه کشورها، انکارناپذیر به نظر می‌رسد؛ به‌خصوص که امروزه با پیشرفت فناوری اطلاعات، داده‌های اطلاعاتی از نقش فزاینده‌تری برخوردار

شده‌اند. از آنجاکه در بیشتر احکام فقهی، موضوع حکم، فعل مکلف است، دانستن مقدار و میزان تأثیر اطلاعات بر فعل مکلف در حوزه اقتصادی، نقش مهمی در احکام یادشده ایفا می‌کند.

از نکات دیگر این ماده، مقید بودن آن به نتیجه است که این نکته را می‌توان از متن ابتدایی ماده که بیان می‌دارد «تحصیل هرگونه منفعت یا امتیاز مادی ...» و همچنین، قسمت میانی ماده در بحث مجازات ویژه‌خوار با آوردن جمله «علاوه بر ضبط مال تحصیل شده ...» پی برد. نکته بعدی ماده ۸ این طرح است که افزون بر جرائم اقتصادی موضوع تبصره ماده ۳۶ قانون مجازات اسلامی، جرائم موضوع مواد ۲۲ و ۲۳ این قانون را هم مشمول جرائم اقتصادی دانسته است تا موضوع رانت اطلاعاتی را از زیرمجموعه‌های جرائم اقتصادی و مشمول رسیدگی در دادسراها و دادگاه‌های سازمان قرار دهد.^{۱۸}

بحث و نتیجه‌گیری

گسترش ویژه‌خواری و رانت‌جویی در جامعه افزون‌بر اینکه به‌تنهایی و به‌واسطه گسترش فساد، فقر، بی‌عدالتی و خروج سرمایه‌های مادی و معنوی از کشور موجب مشکلات عدیده اقتصادی و اجتماعی و حتی تهدید علیه امنیت ملی می‌شود، به‌خاطر رابطه مستقیم یا غیرمستقیمی که با دیگر جرائم و مفاسدی مانند رشوه‌خواری، احتکار، زمین‌خواری، کسب مال نامشروع، اختلاس، پول‌شویی، کلاهبرداری و ... دارد، منجر به افزایش جرائم مختلف در جامعه و ضربه‌های مهلک به پیکر اجتماع می‌شود. باین حال، باید دانست که رانت در معنای ریشه‌ای خود همواره مفهوم منفی به‌عنوان فساد نیست، بلکه در زمان‌هایی که اعطای امتیاز و ایجاد انحصار و کسب سود، به‌واسطه ضرورت حمایت دولت یا طبیعت بازار یا به علت پاره‌ای از مصالح و منافع عمومی باشد، نمی‌توان آن را به‌عنوان فساد تلقی کرد. در واقع، برای اینکه ویژه‌خواری به‌عنوان فساد تمییز داده شود، باید به تعریف حقوقی که عناصر ویژه‌خواری در آن جمع شده است، دست زد. بنا به این تعریف گسترده، ویژه‌خواری عبارت است از به دست آوردن منافع مالی و غیرمالی از طریق سوءاستفاده از مقام‌های قانونی و موقعیت‌های ویژه به‌طوری‌که همراه با برهم زدن عدالت و ایجاد تبعیض در افراد جامعه باشد. باین حال، برخی افراد از ویژه‌خواری معنای محدودی در نظر دارند که تنها شامل نفوذ در لایه‌های

قدرت برای ایجاد انحصار در عرضه و توزیع در راستای کسب منفعت است که این معنای محدودتر ویژه خواری است.

با وجود تمام قوانینی که مستقیم یا غیرمستقیم مرتبط با پیشگیری و مجازات رانت‌دهندگان و رانت‌خواران هستند، در هیچ قانونی، این عمل به‌طور مجزا مورد جرم‌انگاری قرار نگرفته است و هنوز هم در زمینه رانت‌خواری مشکلات قانونی بسیاری وجود دارد. این مشکلات ناشی از دو عامل است. یکی مشکلات اجرایی مقابله با فساد در کشور و دیگر مشکلات ناشی از خلأ تقنینی. مشکلات اجرایی به نقایصی برمی‌گردد که در سطوح فرهنگی و اجتماعی و نیز عزم اجرایی قوای سه‌گانه وجود دارد. این مشکلات درباره تمام مصادیق فساد وجود دارد، اما مشکل نقص قانون‌گذاری در رانت‌خواری موضوعی دیگر و به معنای بی‌توجهی قانون‌گذار به تصویب قوانین مناسب برای پیشگیری و مبارزه همه‌جانبه با رانت‌خواری است. در نظام حقوقی ما با توجه به ابتدای قواعد حقوقی بر شرع اسلامی، بسیار ضرورت دارد که ماهیت ویژه خواری در فقه نیز بررسی شود. با بررسی آیات و روایات فقهی و نظریات علما در مذاهب اسلامی، ضمن اهمیت بسیار زیاد به موازنه سود و تلاش و عدالت در جامعه اسلامی و تأکید بر محو احتکار، انحصار، کنز، قماربازی، ربا، فریب‌کاری و کلاهبرداری در معاملات و اهمیت به رفاه همگانی، عناوین کلی مشابهی مانند اکل مال به باطل و اکل سحت و تصرف در بیت‌المال و همچنین، عناوین خاصی مانند رشوه‌خواری و احتکار بحث می‌شود. درباره ویژه خواری ملاک‌ها و مصادیقی دیده شد که بر اساس آن‌ها در فقه اسلامی ویژه خواری به‌عنوان فعل حرام به شمار می‌رود. بنا به یافته‌های تحقیق حاضر، ارکان ویژه خواری عبارت از منفعت بی‌تلاش یا نامتوازن با آن، سوءاستفاده از قدرت و انحصار، رابطه‌گرایی و قوم‌و خویش‌پروری و تبعیض و بی‌عدالتی و اضرار به غیر است. در واقع، به دست آوردن هر نوع منفعتی که بدون تناسب با تلاش و بر اثر سوءاستفاده از موقعیت و ایجاد انحصار یا پارتی‌بازی و قوم‌گرایی باشد و به تبعیض و پایمال شدن حق دیگران بینجامد، مصداق رانت‌خواری مفسدانه و از منظر شرعی حرام است.

قوانین پراکنده بسیاری در نظام حقوقی ما وجود دارند که به‌گونه‌ای با ویژه خواری در ارتباط هستند. این قوانین به‌ظاهر نامی از ویژه خواری نبرده‌اند، اما به‌گونه‌ای با ویژه خواری ارتباط دارند از جمله اصولی از قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، موادی از سند

چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق سال ۱۴۰۴، مواردی از سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران در افق چشم‌انداز بیست‌ساله، فرمان هشت‌ماده‌ای مقام معظم رهبری در رابطه با فساد، ابلاغی سال ۱۳۸۰، قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مصوب ۱۳۸۶/۱۱/۰۸ و از همه مهم‌تر، طرح ۵۱ ماده‌ای با عنوان «مبارزه با جرائم اقتصادی» سال ۱۳۹۹.

با توجه به اهمیت استقرار نظام اقتصادی عدالت‌محور و شایسته‌سالار و نیز پرهیز از فعالیت‌های تعارض‌محور و مخل نظم اقتصادی، باید مسئولان اهتمام جدی و کارا در تدوین و تصویب مقررات جامع و فراگیر داشته باشند تا افزون‌بر فرهنگ‌سازی و پیشگیری از هرگونه رانت‌بازی و ویژه‌خواری، همه نهادهای دولتی و دستگاه قضایی و نهادهای نظارتی برای برخورد پیشگیرانه و واکنش‌محور وارد عرصه شوند.

یادداشت‌ها

1. Supria Guru. The Concepts of Rent for the use of Land in <http://www.yourarticlelibrary.com/economies>

۲. برای مثال ر.ک به: سوره‌های رعد/۲۵؛ شعراء/۱۵۲؛ بقره/۲۲۰؛ اعراف/۱۴۲؛ صاد/۲۸؛ مائده/۳۳؛ بقره/ ۲۷ و ۲۰۵؛ قصص/ ۸۳؛ یوسف/۷۳؛ هود، ۸۵؛ انبیاء/ ۲۲ و

۳. برای مثال، در بند پ ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲، این معنای فساد مدنظر بوده است «صدور حکم و اجرای مجازات در مورد جرائم زیر و شروع به آن‌ها قابل تعویق و تعلیق نیست: ... پ- قدرت‌نمایی و ایجاد مزاحمت با چاقو یا هر نوع اسلحه دیگر، جرائم علیه عفت عمومی، تشکیل یا اداره مراکز فساد و فحشا».

4. Monopoly Rent

۵. برای مثال ر.ک به: سوره‌های رعد/۲۵؛ شعراء/۱۵۲؛ بقره/۲۲۰؛ اعراف/۱۴۲؛ صاد/۲۸؛ مائده/۳۳؛ بقره/ ۲۰۵؛ قصص/ ۸۳؛ بقره/۲۷؛ یوسف/۷۳؛ هود، ۸۵؛ انبیاء/ ۲۲ و

۶. قُلْ لَا أَمْلِكُ لِنَفْسِي نَفْعًا وَلَا ضَرًّا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ وَلَوْ كُنْتُ أَعْلَمُ الْغَيْبِ لَأَسْتَكْتَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ إِنْ أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ.

۷. وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ اللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلَكًا قَالُوا أَنَّى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ وَاللَّهُ يُؤْتِي مَلَكَهُ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ.

۸. برای مثال ربک به: روم / ۳۹؛ نساء/آیه ۱۶۱؛ آل عمران/ ۱۳۰ و ۱۳۱.
۹. علی بن ابراهیم، عن ابیه، عن ابن ابی عمیر، عن حماد، عن الحلبي، عن ابی عبدالله (ع) فی الرجل یستأجر الدار ثم یؤاجرها بأكثر مما استأجرها؟ قال: لا یصلح ذلك إلا أن یحدث فیها شیئا.
۱۰. وَ أَنْ لَیْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى (۳۹). وَ أَنْ سَعِیْهُ سَوْفَ یرى (۴۰).
۱۱. يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَى رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ (انشقاق/۶). وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (بقره/۱۸۸). يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا (نساء/۲۹).
۱۲. این قوانین با توجه به منابع مختلفی که به قوانین مرتبط با فساد اداری و اقتصادی نظر داشته و با استفاده از سامانه قوانین مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی جست‌وجو، جمع‌آوری و ارائه شده‌اند (<http://rc.majlis.ir/fa/law>).
۱۳. اصول ۳، ۲۰، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۹۰، ۱۰۱، ۱۴۱ و ۱۴۲.
۱۴. ذیل فصل ۹ با عنوان «تسهیل رقابت و منع انحصار».
۱۵. به‌ویژه فصل ۱۳ این قانون، مواد ۵۹۸ تا ۶۰۶.
۱۶. مواد ۳۶، ۴۷ (بند ج)، ۱۰۹ (بند ب) و ۲۸۶.
۱۷. اصل ۴۹: دولت موظف است ثروت‌های ناشی از ربا، غصب، رشوه، اختلاس، سرقت، قمار، سوءاستفاده از موقوفات، سوءاستفاده از مقاطعه‌کاری‌ها و معاملات دولتی، فروش زمین‌های موات و مباحات اصلی، دایر کردن اماکن فساد و سایر موارد غیرمشروع را گرفته و به صاحب حق رد کند و در صورت معلوم نبودن او به بیت‌المال بدهد. این حکم باید با رسیدگی و تحقیق و ثبوت شرعی به‌وسیله دولت اجرا شود.
۱۸. علاوه بر جرائم اقتصادی موضوع تبصره ماده ۳۶ قانون مجازات اسلامی، جرائم موضوع مواد ۲۲ و ۲۳ این قانون، جرائم موضوع فصل ۶ قانون بازار اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران و همچنین، کلاهبرداری، خیانت در امانت و تحصیل مال از طریق نامشروع نسبت به کلیه اموال و وجوه و اسناد مالی متعلق به هریک از دستگاه‌های موضوع ماده ۵ قانون مدیریت خدمات کشوری مصوب ۱۳۸۶/۸/۷ و ماده ۲۹ قانون ۵ساله برنامه ششم توسعه... یا متعلق به نهادها و سازمان‌های متکفل اداره اموال موقوفه یا متعلق به اشخاص حقوقی که تمام یا بخشی از اعتبارات آن‌ها از محل اعتبارات دستگاه‌های مذکور یا از محل بودجه عمومی تأمین

می‌شود یا متعلق به دانشگاه آزاد اسلامی باشد، با رعایت مبلغ مقرر در ماده ۳۶ قانون مجازات اسلامی جزو جرائم اقتصادی محسوب می‌شود. در کلیه موارد مذکور چنانچه میزان مال موضوع جرم یا عواید حاصل از آن یا جمع آن‌ها بیش از ۵۰ میلیارد ریال باشد، با هر میزان مجازات، رسیدگی در صلاحیت دادسرا و دادگاه‌های سازمان و در سایر موارد در صلاحیت سایر مراجع قانونی مقرر قرار دارد...

کتابنامه

- ازغندی، علیرضا (۱۳۷۶). *تاریخ تحولات سیاسی و اجتماعی ایران* (جلد ۱). تهران: سمت.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۵). *درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران*. تهران: قومس.
- اسحاقی، سیدحسین (معاصر) (شهریور ۱۳۸۴). نگاهی به پدیده رانت و رانت‌جویی در ایران. *رواق اندیشه*، شماره ۴۵.
- افضلی، عبدالرحمان (۱۳۹۰-۱۳۹۰). فساد اداری و تأثیر آن بر توسعه؛ علل، پیامدها و راهکارهای برون‌رفت. *مجله حقوقی بین‌المللی*، سال ۲۷، شماره ۴۵.
- اکبرنژاد، مهدی؛ یعقوبی، مینا؛ و غلامی، فرزاد (بهار و تابستان ۱۳۹۳). بررسی فساد اداری از دیدگاه قرآن و احادیث. *دوفصلنامه علمی-پژوهشی مدیریت اسلامی*، سال ۲۲، شماره ۱.
- امام‌علی (ع)، نهج‌البلاغه (ناصر مکارم شیرازی، مترجم).
- آرشیو روزنامه *آفتاب* (۲۸ آبان ۱۳۸۸). شماره ۲۷۸۲. (<https://www.magiran.com/article/1989120>)
- آقانظری، حسن (۱۳۸۴). عدالت اقتصادی از نظر افلاطون، ارسطو و اسلام. *نشریه اقتصاد اسلامی*، شماره ۱۴.
- توانایان‌فرد، حسن (معاصر) (۱۳۸۶). *فرهنگ تشریحی اقتصاد*. تهران: نشر جهان‌رایانه.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۲). *ترمینولوژی حقوق*. چاپ ۱۳، تهران: کتابخانه گنج دانش.
- حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۹). *دولت، نفت و توسعه اقتصادی در ایران*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول.
- حبیبی، نادر (۱۳۷۵). *فساد اداری*، تهران: انتشارات وثقی.
- حر عاملی، محمدبن حسن. *وسائل‌الشیعه* (جلدهای ۹ و ۱۹). انتشارات آل‌البیت، کتابخانه مدرسه فقاقت (<https://www.lib.eshia.ir>)

- حسین‌خان، مشتاق (۱۳۸۶). رانت‌ها، رانت‌جویی و توسعه اقتصادی (محمد خضری، مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- خضری، محمد؛ و رنانی، محسن (معاصر) (دی ۱۳۸۳). «رانت‌جویی و هزینه‌های اجتماعی آن». نامه مفید، شماره ۴۵.
- دادخدایی، لیلیا (۱۳۹۰). فساد مالی-اداری و سیاست جنایی مقابله با آن. چاپ اول، تهران: میزان.
- دادگر، حسن (۱۳۸۲). فساد مالی در تاریخ معاصر ایران. نشریه زمانه، ماهنامه اندیشه و تاریخ سیاسی ایران معاصر. شماره ۹.
- درازن، آلن (۱۳۹۰). اقتصاد سیاسی، اقتصاد کلان (دکتر جعفر خیرخواهان، مترجم). تهران: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- درویشی، فرهاد (معاصر) (پاییز و زمستان ۱۳۸۷). انقلاب اسلامی و رانت سیاسی. علوم اجتماعی، شماره ۴۲.
- دهخدا، علی‌اکبر (بی‌تا). لغت‌نامه، انتشارات شرکت چاپ افست گلشن.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۳). توسعه و تضاد. چاپ ۲، تهران: چاپ دانشگاه شهید بهشتی.
- روزنامه همشهری (۲۸ فروردین ۱۳۹۱). آشنایی با قرارداد رژی (تالبوت) (<http://hamshahrionline.ir/details/166406>).
- رهبر، محمدتقی (آبان ۱۳۸۵). مافیای ویژه‌خواری یا تروریست‌های عرصه اقتصاد. مجله پاسدار اسلام، شماره ۲۹۹.
- رئیس‌دانا، فریبرز (آبان ۱۳۸۸). فساد، ... ویژه‌خوار. مجله حقوق و اقتصاد، شماره ۶.
- زارع سنگ‌درازی، حسن (۱۳۸۸). سیاست جنایی ایران در قبال پدیده رانت‌خواری با نگرش به اسناد بین‌المللی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه پردیس قم.
- زمانی، علی‌اکبر (تابستان ۱۳۸۸). درآمدی بر ابعاد مفاسد و جرائم اقتصادی و پیامدهای آن بر امنیت ملی. فصلنامه کارآگاه، سال دوم، شماره ۷.
- ساکي، محمدرضا (۱۳۸۹). حقوق کیفری اقتصادی. تهران، چاپ اول، انتشارات جنگل.
- سردارنیا، خلیل‌الله (۱۳۸۶). تبیین ساختارگرای سیاسی-اقتصادی از فساد اقتصادی در ایران (پهلوی دوم ۵۷ - ۱۳۴۲). پژوهش‌نامه علوم سیاسی، شماره ۱.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۹۳). مفت‌خواران از دیدگاه کتاب و سنت. انتشارات شکرانه و گروه محققین جامعه علوم القرآن.

طهماسبی، مرتضی (دی ۱۳۹۳). رانت‌خواری و ویژه‌خواری از منظر اسلام. سرویس خبری کیهان (<http://www.kayhan.ir/fa/news/34369>).

عبداللهیان، امید. رانت‌خواری در قوانین اقتصادی چه جایگاهی دارد؟. دفتر مطالعات رسانه‌ای اقتصاد اسلامی، قابل دسترس در: <http://www.ieconews.ir/2230/view.html>.

فرج‌پور، مجید (۱۳۸۳). فساد و تبعیض؛ موانع توسعه در ایران. تهران: رسا.
فضلی‌نژاد، سیف‌الله؛ و احمدیان، مرتضی (۱۳۸۹). اقتصاد رانتي در ایران و راه برون‌رفت از آن. مجله اقتصادی - ماهنامه بررسی مسائل سیاست‌های اقتصادی، دور ۱۰، شماره‌های ۱۱ و ۱۲. فیسمن، ریموند؛ و میگل، ادوارد (۱۳۸۸). تبهکاران اقتصادی (فرخ قبادی، مترجم). چاپ اول، تهران: نگاه معاصر..

قرآن کریم (ناصر مکارم شیرازی، مترجم).

کلینی، محمدبن‌یعقوب، (۱۳۶۵). الکافی (جلدهای ۲ و ۵). تهران: نشر دارالکتب‌الاسلامیه.
محقق، محمدجواد (بی‌تا). بررسی مفاصد اقتصادی از دیدگاه اسلام. مجموعه مقالات همایش ارتقای سلامت اداری شورای هماهنگی دستگاه‌های نظارتی، انتشارات زمان نو،

مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). نظری به نظام اقتصادی اسلام، تهران: صدرا.

معین، محمد (۱۳۶۳ و ۱۳۷۹). فرهنگ فارسی (۶ ج). تهران: امیرکبیر.

مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۶۷). تفسیر نمونه. چاپ ۴، تهران: دارالکتب‌الاسلامیه.

منتظرظهور، محمود (۱۳۷۶). اقتصاد؛ خرد و کلان، تهران: نشر دانشگاه تهران.

مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد (۱۳۸۶). نگاهی به نقش سازمان‌های اطلاعاتی در امنیت اقتصادی (با تأکید بر سیاست‌های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی). بولتن مطالعات امنیت اقتصادی، شماره ۱۲، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقاتی تدبیر اقتصاد.

وفایی، علی (۱۳۸۷). بحران سرمایه‌گذاری در صنعت نفت و گاز. روزنامه مشارکت.

همدمی خطبه‌سرا، ابوالفضل (معاصر) (۱۳۸۴). فساد مالی؛ علل، زمینه‌ها و راهبردهای مبارزه با آن. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

یوسفی‌نژاد، علی (معاصر) (مرداد و شهریور ۱۳۸۵). رانت‌خواهی و فساد مالی در اقتصاد ایران.

مصباح، شماره ۶۴.

Abdolahian,omid. Rantkhari dar ghavanin eghtesadi ch jaygahi darad? Daftar motaleat resanehi eghtesad eslami, ghabel dastres dar<http://www.ieconews.ir/2230/view.html>.

Afzali,abdolrahman(1390), fesad edari va tasir an bar toseh, elall, payamadha va rahkarhay bron raft. Majaleh hoghoghi beynolmelali, sal 27, shomareh 45.

- Aghanazari,hasan (1384). Edalat eghtesadi az nazar aflaton,arasto va eslam. Nashriyeh eghtesad eslami, shomareh 14.
- Akbar nezhad, mehdi; yaghobi, mina; gholami, farzad (bahar va tabestan 1393). Baresi fesad edari az didgah ghoran va ahadis. Do fasnameh elmi- pazhoheshi modiriati eslami, sal 22, shomareh1.
- Arshiv roznameh aftar (18 aban 1338). Shomareh 2782. (<https://www.magiran.com/article/1989120>)
- Azghandi,alireza (1376). Tarikh tahavolat siyasi va ejtemaei iran (jeld1).tehran: samt.
- Azghandi,alireza (1385). Daramadi bar jamehshenasi siyasi iran .tehran: ghoms.
- Dadgar,hasan (1382). Fesad mali dar tarikh moaser iran. Nashriyeh zamaneh. Mahnameh andisheh , tarikh siyasi iran. Shomareh 9.
- Dadkhodaei,leyla (1390). Fesad mali-edari va siyasat jenaie moghabelen ba an.chap aval. Tehran: mizan.
- Darvishi, farhad (paeiz va zemestan 1387). Enghelab eslami , rant siasi. Olomejtemaei, shomareh 42.
- Dehkhoda, aliakbar (bita). Loghatnameh, entesharat sherkat chap ofset golshan.
- Derazan, alen (1390). Egtesad siyasi, egtesad kalan (doctor jafar kheyr khahan, motarhem). Tehran: moaseseh ali amozesh va pazhohesh modiriati , barnameh rizi.
- Emam ali ,nahjobalaghe(nasari makarem shirazi,motarjem).
- Eshagh,seyedhossein (shahrivar 1384). negahi be padideh rant va rant joi dar iran, vavagh andisheh, shomareh45.
- Farajpor, majid (1383).fesad , taniz: mananeh toseh dar iran. Tehran: rasa.
- Fazlinezhad, seyfolah: ahmadian, morteza (1389).eghtesad ranti dar iran, rah bronraft az an. Majaleh eghtesadi- mahnameh baresi masael siyasathay eghtesadi, dor10, shomrehay 11 , 12.
- Fesmen,rimond; migel, ednard (1388). Tabahkaran eghtesadi (farokh ghobadi, motarjem). Chap aval, tehran: negah moaser.
- Ghoran karim (nasari makarem shirazi,motarjem).
- Habibi, nader(1375). Fesad edari, tehran: entesharat vesghi.
- Hajiyosefi, amirmohammad(1389).dolat naft va toseh eghtesadi dar iran. Tehran: markaz asnad enghelab eslami, chap aval.
- Hamdami khotbehsara, abolfazl (1384). Fesad mali: elal, zamineh ha va rahbordhay mobarezeh ba an. Tehran: pazhoeshkadeh motaleat rahbordi.
- Hasankhan, moshtagh(1386). Rantha, rantjoi va toseh eghtesadi (mohammad khazari, ,otarjem). Tehran: pazhoeshkadeh motaleat rahbordi.
- Horamoli, mohamadebn hasan. Vasaelshe(jeldhay 9 , 19). Entesharat alalbeyt, ketebkhaneh madreseh fghahat. (<https://www.lib.eshia.ir>)
- Jafari langerodi, mohammadjafar (1382). Terminolozhi hoghogh. Chap 13, tehran: ketabkhaneh ganj danesh.
- Kelini, mohamadbn yaghob (1365). Alkafi (jeldhay 2 , 5). Tehran: nashr darolkotob alsalamieh.
- Khazar, mohammad; ranani, mohsen (dey 1383). Rantjoi , hazinehay ejtemaei an, nameh mofid, shomareh 45.
- Makarem shirazi, naser va hamkaran (1367). Tafsir nemoneh. Chap 4. Tehran: darolkotob aleslamieh.

- Moasseh tahghighati tadbir egtesad (1386). negahi be naghshhe sazmanhay eteaati dar amniat eghtesadi (ba takid bar siyasathay koli asl 44 ghanon asasi). Bolten motaleat amniat eghtesadi, shomareh12, tehran: entesharat moasseh tahghighati tadbir eghtesad.
- Moein, mohamad (1363 va 1379). Farhang farsi (6j). tehran: amirkabir.
- Mohaghegh, mohamadjavad (bita). Baresi mafased eghtesadi az didgah eslam. Majmoeh maghalat hamayesh erteghay salamat edari shoray hamahngi dastgahhay nezarati, entesharat zaman no.
- Montazer zohor, mahmod (1376). Eghtesad; khord va kalan, tehran: nashr daneshgah tehran.
- Motahari, morteza (1386). Nazari be nezam eghtesadi eslam, tehran: sadra.
- Pearce David w, Macmillan Dictionary of Modern Economic, Third edition (1989).
- Raeis dana, fariborz (aban 1388). Fesad vizheh khar. Majaleh hoghogh va eghtesad, shomareh6.
- Rafipor, faramarz (1373). Toseh , tazad. Chap2, tehran: chap daneshgah shahid beheshti.
- Rahbar, mohammadtaghi (aban 1385). Mafiay vizhehkhari ya teroristhay arseh eghtesad. Majaleh pasdar eslam, shomareh 299.
- Roznameh hamshahri (28 farvardin 1391). Ashnai ba gharardad rezhi (talbot). (<http://hamshahrionline.ir/details/166406>).
- Sadeghi tehrani, mohammad (1393). Moftkharan az didgah ketab , sonst. Entesharat shokraneh va goroh mohagheghin jameh olom ghorani.
- Saki, mohammadreza (1389). Hoghogh keyfari eghtesadi. Tehran, chap avl, entesharat jangal.
- Sardarnia, khalilalh (1386). Tabiin saktargaray siasi- eghtesadi az fesad eghtesadi dar iran (pahlavi dovom 57-1342). Pazhohesh nameh olom sisi, shomareh 1.
- Supriya Guru, The Concepts of Rent for the Use of Land in <http://www.yourarticlelibrary.com/economics>.
- Tahmasebi, morteza (dey 1393). Rantkhari va vizheh khari az manzar eslam. Servis khabari keyhan. (<http://www.kayhan.ir/fa/news/34369>).
- Tavanayan fard, hasan (1386). Farhang tashrihi eghtesad. Tehran; nashr jahan rayaneh.
- Vafaei, ali (1387). Bohran sarmayeh gozari dar sanat naft , gaz. Roznameh mosharekat.
- Yosefinezhad, ali (mordad va shahrivar1385). Rantkhahi , fsad mali dar eghtesad iran. Mesbah, shomareh 64.
- Zamani, aliakbar (tabestan 1388). Daamadi bar abad mafased , jaraem eghtesadi , payamdhay an bar amiat meli. Faslnameh kargah, sal dovom. Shomareh 7.
- Zare sangderazi, hasan(1388). Siasat jenaiei iran dar ghebal padideh rantkhri ba negarehsh be asnad beynolmelli (payan nameh karshanasi arshad). Daneshgah pardis ghom.